

PERSONAL STRATEGIES OF STUDENTS WITH SPECIAL NEEDS AND THEIR FAMILIES TO COPE WITH RISKS FOR SOCIAL EXCLUSION AFTER GRADUATION^{2; 3}

Ana Popova, PhD

Department of Management and Social Activities

Faculty of Business and Management

University of Ruse

8, Studentska St, Ruse 7017

e-mail: apopova@uni-ruse.bg

Abstract: The paper presents the potential risks for university students with special educational needs not being able to find a job after graduation and falling into the group of those who are neither working nor studying (NEETs – Not in Employment, Education and Training). The risk of social exclusion and marginalization is very serious for this vulnerable group of students, as according to European Disability Forum data for 2023 the difference in employment between people with and without disabilities is on average 21.4% (EU-27), and in some European Union member states, including Bulgaria, this percentage is much higher. The index measuring the risk of poverty and social exclusion (AROPE-At Risk of Poverty and exclusion) is also very high for people with disabilities in the EU.

The work discusses personal strategies of students with special educational needs and their families to deal with the indicated risks and formulates recommendations for joint actions with interested institutions to solve this significant social and personal problem.

Keywords: students with special needs, risks for social exclusion, personal strategies.

JEL Code: I20

ВЪВЕДЕНИЕ

Изследване в рамките на проект, обхващащ над 60 висши училища в Европа, показва, че около 3 % от студентите в тях са с увреждания или специални образователни потребности (Достъп до университетите за хора с увреждания, 2021). Приблизително същото процентно съотношение е валидно и за студентите с увреждания и специални образователни потребности (СОП) в България.

За разлика от системата на предучилищното и училищното образование в нашата страна, където действат нормативни актове за приобщаващо образование на учащи със СОП (Закон за предучилищно и училищно образование и Наредба за приобщаващо образование), в системата на висшето образование единствено Законът за висшето образование регламентира правата на студентите с увреждания и СОП в изолирани текстове (членове 68 (3), 70 (2) и 95 (7)), намерили място и в правилниците на висшите училища в България (Закон за висшето образование).

Посоченият нормативен вакуум е причина за съществуването на редица проблеми пред обучението на студенти със СОП във висшите училища, най-съществените от които са липсата на индивидуализирани дидактически подходи и практики и недостатъчната осигуреност със специализирани учебни помагала и технически средства, съобразени с индивидуалните потребности на всеки от студентите със СОП.

Друг сериозен проблем е неясната перспектива за трудова заетост на студентите със СОП след завършване на висшето им образование, което става причина за маргинализацията и

² Докладът е представен на научна сесия на 25.10.2024 в секция Социални дейности с оригинално заглавие на български език: „ЛИЧНОСТНИ СТРАТЕГИИ НА СТУДЕНТИ СЪС СПЕЦИАЛНИ ПОТРЕБНОСТИ И ТЕХНИТЕ СЕМЕЙСТВА ЗА СПРАВЯНЕ С РИСКОВЕТЕ ОТ СОЦИАЛНО ИЗКЛЮЧВАНЕ СЛЕД ДИПЛОМИРАНЕ“.

³ Публикацията е финансирана по проект на ФНИ на Русенския университет „Ангел Кънчев“, номер 24-БМ-01, с наименование „Изследване на предизвикателствата и перспективите пред българските организации в условията на дигитализация и интернационализация на икономиката“.

социалното им изключване още на прага на житейската им реализация като пълноправни членове на обществото.

Именно интерпретацията на тези проблеми е цел и предмет на настоящата разработка, която проследява аналитични и статистически данни за ситуацията на студентите със СОП в България и предлага институционални и най-вече личностни стратегии за преодоляване на рисковете от социално изключване на тази уязвима група.

ИЗЛОЖЕНИЕ

В сравнение с големия брой литературни източници, посветени на социализацията и приобщаващото образование на деца и ученици със СОП, разработките, визиращи обучението на студенти със СОП в системата на висшето образование са изключително малко. Една от причините за това е доминиращият теоретичен възглед, че първичната социализация на индивидите протича главно в детска и юношеска възраст и именно през този възрастов период те в най-голяма степен са подложени на влиянието на социализационни агенти – родители, връстници, училище и др.

Не трябва да се забравя, обаче, че социализацията протича през целия жизнен цикъл на индивидите и е особено актуална, когато те преминават към нов етап в този цикъл, свързан с усвояването на нови норми и ценности и изграждането на нова социална идентичност. От теоретична гледна точка за по-късните етапи на социализационния процес са въведени понятията *вторична* и *третична социализация*, отнасящи се до развитието на нови разбирания чрез придобиването на нови знания (Parsons & Bales, 1956), както и понятието *ресоциализация*, свързано с процеса на усвояване на нови ценности и роли на мястото на предишните, които са били недостатъчно усвоени или вече са остарели (Марков, 2014: 28). В тези случаи индивидът преминава отново през трите фази на интеграционния механизъм на социализацията, формулирани от Петровски - *адаптация*, *индивидуализация* и *интеграция* (Чуприкова и Равич-Щербо, 1996), чието успешно осъществяване зависи от изпълнението на редица условия, особено при лица със СОП.

В масовия случай, след 12 години в системата на предучилищното и училищното образование и завършена първична социализация с усвояване на нормите на обществото и утвърдените културни образци, студентите, на възраст най-често между 19 и 23 години, попадат в нова за тях академична среда, където, освен знания и умения, трябва да усвоят нови норми и ценности, да си създадат ново социално обкръжение и да си изградят модел на поведение, който да им донесе успех в следващите етапи от тяхното развитие, а именно професионална реализация и изпълнение на едни от най-важните социални функции по създаването на семейство, раждането и отглеждането на деца. Най-често те успешно преминават през този нов етап в тяхната социализация, тъй като са оформени личности, които могат да вземат самостоятелни решения с или без намесата и участието на тяхното семейство.

Не така стои въпросът обаче при студентите със СОП. В етапа на училищното образование те малко или повече са били в защитена среда, осигурена от техните родители или непрекъснатата подкрепа на ресурсни учители и експерти от центрове за личностно развитие. За разлика от това, във висшите училища решаването на проблемите на студентите със СОП е оставено в ръцете на преподаватели, служители и състуденти и се разчита на добрата воля и емпатията на последните. Именно хората от обкръжението на студентите със СОП в академична среда се превръщат в основни агенти на тяхната социализация, което невинаги води до положителни резултати. Освен това студентите със СОП са изправени пред редица бариери в реализацията на интеграционния механизъм на социализацията и неговите 3 фази, посочени по-горе.

На първо място те срещат проблеми при *адаптацията*, защото не във всички висши училища е налице достъпна среда за тяхното обучение.

На второ място, в болшинството от случаите те са поставени при равни условия с всички останали студенти, т.е. налице е проблем с *индивидуализацията*. От една страна, този подход има положителен смисъл, тъй като ограничава стигматизацията и дискриминацията на студенти със СОП. От друга страна, обаче, липсата на индивидуален подход и грижа, с които

младите хора са свикнали в училище, може да доведе до загуба на увереност в себе си, демотивация и понякога дори до отпадане от системата на висшето образование.

Не на последно място, в резултат от неуспешно преминаване през първите две фази на интеграционния механизъм, студентите със СОП не могат да постигнат *интеграция* в новата за тях академична среда.

Казаното по-горе се потвърждава от актуално проучване на Fernández-Batanero (Fernández-Batanero et al., 2022), където се прави преглед на бариерите за достъп до висше образование пред студентите с увреждания, категоризирани в 3 типа: архитектурни и инфраструктурни бариери, напр. остарели сгради без осигурена достъпност; предизвикателства в учебния процес, включващи неподготвен преподавателски състав и липса на достъп до подкрепящи технологии и ресурси; недостатъчна финансова и консултативна подкрепа на институционално ниво.

Друго изследване на Moriña and Biagiotti (2022) разкрива, че факторите за успех на студентите с увреждания са личностни и външни. Към личностните характеристики се отнасят самоопределение, самосъзнание, самочувствие и изпълнителност, а към външните фактори – подкрепа от семейството, наличие на офиси за студенти с увреждания и подкрепа от преподавателския състав и състудентите.

Казано с други думи, в социализацията и интеграцията на студенти със СОП в академична среда се открояват три компонента: пространствен, съдържателно-методически и социален /комуникационен/. Сравнително най-лесно могат да бъдат намерени решения за *пространствения компонент* чрез създаването на достъпна среда за студенти със СОП във всички висши училища, макар че въпросът има и финансово измерение.

Съдържателно-методическият компонент се отнася до индивидуализиране на работата със студенти със СОП – предоставяне на възможност за облекчен режим на посещаване на учебни занятия, удължено време за изпити, подкрепа от преподавателите и състудентите в учебния процес и най-вече предоставяне на специализирани дидактически пособия и технически средства, съобразени с индивидуалните потребности на студентите със СОП.

Социалният компонент е свързан с характеристиките на най-близкото социално обкръжение на студента със СОП във висшето училище. Тук семейството запазва своята роля, но утвърждаването на новата социална идентичност на студента със СОП зависи в много голяма степен от подкрепата на неговите преподаватели и състуденти. Ако преподавателите и служителите се отнасят с разбиране и уважение към проблемите на един индивид в неравностойно положение, а останалите студенти го въвличат във всички прояви на студентския живот, единствено тогава студентът със СОП може да постигне пълна интеграция в академичната среда, която неминуемо ще доведе до положителни резултати в бъдеще, когато от студента със СОП ще се очаква пълноправно участие в живота на обществото. Не трябва да се пропуска фактът, че за реализирането на социалния компонент не може да се разчита само на добрата воля или личностните нагласи за подкрепа на преподавателите и състудентите на младежа със СОП. Тук значение имат обученията за подготовка на преподаватели и служители за работа със студенти със СОП, доброволчеството и мотивационните обучения на студенти. Не на последно място, необходимо е във висшите училища да бъдат изградени специализирани структури, които да решават комплексно проблемите на студенти със СОП и да гарантират тяхното включване/приобщаване към академичната среда. В чуждестранните университети такива структури са обичайна практика, докато в България те са изключително малко.

В представеното описание на интеграционния механизъм при социализацията на студенти със СОП се повтарят ключовите думи *подкрепа, приобщаване и интеграция*. Именно затова с голяма степен на увереност може да се твърди, че терминът **приобщаваща социализация** най-адекватно описва социализацията на студенти със СОП в академична среда.

Трябва да се отбележи, че въпреки целенасочените усилия за приобщаваща социализация на студенти със СОП, тя невинаги протича успешно, тъй като не осигурява

дългосрочна перспектива за тези млади хора. Колкото и парадоксално да звучи, за голяма част от представителите на тази уязвима група университетът изпълнява функциите на социална услуга, в която те намират временен подслон за периода до получаването на диплома за висше образование. След това перспективите за трудова заетост на младите хора със СОП остават минимални и като резултат в масовия случай те са обречени на маргинализация и социално изключване.

Свидетелства за това неблагоприятно заключение могат да бъдат намерени в доклада на Европейския форум на хората с увреждания (European Disability Forum) от юни 2024 г., обобщаващ данните за трудовата заетост на хората с увреждания в страните от ЕС (European Disability Forum Annual Report 2023, 2024).

Докладът включва следните констатации за ситуацията на хората с увреждания в България:

- Пазарът на труда в България представя предизвикателства за хората в уязвимо положение, като например младите хора, които не са в заетост, образование или обучение (NEETs), хората с увреждания и ромското население.
- Разликата в заетостта на лицата без и с увреждания нараства до 29,5 процентни пункта през 2022 г. и след това до 39,5 процентни пункта през 2023 г. и е сред най-големите в ЕС /средно за ЕС – 21,4 %/.
- Хората с увреждания са силно засегнати по показателя AROPE (At Risk Of Poverty or Social Exclusion – В риск от бедност и социално изключване) - 49,9% срещу 28,8% в ЕС през 2022 г., спад до 42,4% през 2023 г., но процентът остава сред най-високите за ЕС.

Може да се твърди, че в голяма степен неблагоприятните заключения за България на Европейския форум на хората с увреждания се отнасят и за студентите със СОП, които завършват висшето си образование в български висши училища. Малка част от тях намират адекватна професионална реализация на работни места в съответствие с индивидуалните им потребности, а преобладаващата част попълват редиците на NEETs или попадат в негативните статистики за споменатия индекс AROPE.

За да се минимизират рисковете от подобни неблагоприятни развития в житейската и кариерната реализация на студенти със СОП е необходимо още в периода на обучението им във висши училища да се предприемат стратегически действия и мерки на различни нива:

Институционални стратегии /на ниво държава/

- Приемане на национален нормативен акт /промени в ЗВО и приемане на наредба/, уреждащ статута, правата и приобщаващото образование на студенти със СОП.
- Поддържане на национална статистика за броя на студентите със СОП във висшите училища, както и за техните потребности. Засага с такива статистики разполагат единствено висшите училища, но те не се отличават с пълнота.
- Инициране на Национална програма на Министерството на образованието и науката (МОН), насочена към комплексно решаване на проблемите на студенти със СОП.

Институционални стратегии /на регионално ниво/

- Общинските отдели по социална политика и социални услуги да се ангажират по-активно със стажовете и кариерната реализация на студенти със СОП, като интензифицират сътрудничеството в това направление с висшите училища на тяхната територия.
- Развитие на по-активно сътрудничество между висшите училища и регионалните Бюра по труда с цел осигуряване на подходящи работни места за дипломанти със СОП.
- Органите на местната власт да се ангажират с развитие на социалното предприемачество сред студенти със СОП, като ги подпомагат при разкриването/участието в социални предприятия. Въпреки приемането на Закон за социалните предприятия в България (Закон за предприятията на социалната и солидарна икономика, 2018), регламентиращ възможности за кариерна реализация на индивиди с увреждания, резултатите от неговото приложение към настоящия момент не са положителни, а добрите практики са крайно ограничени.

Институционални стратегии /на ниво университет/

- Разкриване на структурни звена във висшите училища, които комплексно да решават проблемите на студентите със СОП и да осигуряват необходимата подкрепа за тяхната интеграция.
- Разработване на правилници от страна на висшите училища, уреждащи индивидуализиране на работата със студенти със СОП.
- Поддържане на тясна връзка със семействата на студентите със СОП за осигуряване на интегрирана подкрепа.
- Осигуряване на институционална подкрепа за Кариерния център на университета при осигуряването на работни места за студенти със СОП след дипломиране. Поддържане на връзка с алумни със СОП за проследяване на кариерната им реализация.
- Осигуряване на целеви финансов ресурс /с подкрепа от МОН/ за издаване на специализирани дидактически пособия за студенти със СОП, включително дигитализирани, както и за закупуване на специализирани технически средства, съобразени с индивидуалните потребности на студенти със СОП.
- Осигуряване на целеви обучения за академичния и неакадемичния състав за работа със студенти със СОП, както и провеждане на комуникационни и обучителни кампании за всички студенти от висшето училище.

Личностни стратегии на студентите със СОП

- Информирание относно законовата рамка в ЕС и България, уреждаща правата на хората с увреждания и СОП.
- Информирание относно нормативната база и конкретните инициативи на висшето училище, в което се обучават, за интеграция на студенти със СОП /наличие на специализирана структура или офис, създадени клубове по интереси, наличие на помагала и технически средства за студенти със СОП и др./.
- Активно включване в извънаудиторните инициативи на студентската група и специалността във висшето училище, в което се обучават.
- Търсене на индивидуализирана подкрепа от преподавателите в учебния процес и помощ от състудентите. Затварянето в себе си и самоизключването не са алтернатива.
- Търсене на съдействие за осигуряване на стаж/практика в социална услуга или друга институция. След завършването на студента това може да се окаже място за неговата професионална реализация.
- Възползване /ако физическото състояние позволява/ от студентска мобилност по програма Еразъм+. В момента програмата предлага нови възможности за студенти със СОП, напр. по-висок грант.
- Влизане във връзка с Кариерния център на университета за проучване на възможностите за работа след дипломиране.
- Проучване на възможностите за социално предприемачество или участие в социални предприятия в региона. Търсене на съдействие за стартиране на фамилен бизнес (вж. Pavlov & Ruskova, 2023) или ангажиране с добри практики на социално отговорни институции (вж. Kostadinova et al., 2021).
- Проучване на възможностите за участие в проекти в полза на хората с увреждания.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Посочените институционални и личностни стратегии са препоръчителни и едва ли предписват всички мерки и действия, които могат да бъдат предприети по отношение на студентите с увреждания. Но осъществени в своята комплексност, те са единственият начин за младите хора с увреждания и СОП да излязат от омагьосания кръг на самосъжалението и самоизолацията. Те трябва да бъдат мотивирани и да им се помогне да мислят за себе си като за пълноценни личности, от които обществото има нужда. Именно тук е ролята на институциите за висше образование и на преподавателите, за които трябва да е важно не само

изграждането на знания и умения, но и разбирането и съпричастието към индивидуалните потребности на всяко човешко същество.

Публикацията „**Личностни стратегии на студенти със специални потребности и техните семейства за справяне с рисковете от социално изключване след дипломиране**“ се публикува в рамките на проект финансиран от НФНИ, КП-06-455/9, 2021-2025 на тема „Личностни и институционални стратегии за превенция и управление на рисковете: специфики и детерминанти“, изпълняван от секция „Социален контрол, отклонения и конфликти“ при ИФС към БАН.

REFERENCES

Достъп до университетите за хора с увреждания. (2021) 04 Модел за повишаване на осведомеността във ВУЗ. Проект АТУ „Достъп до университетите за хора с увреждания“. Референтен No 2019-1-BG01-KA203. Available from <https://atu.vfu.bg/files/>

Закон за висшето образование. (2022) Изм. и доп. ДВ. бр.102 от 23 Декември 2022г. <https://lex.bg/laws/ldoc/2133647361>

Закон за предприятията на социалната и солидарна икономика. (2018) Обн. ДВ брой 91 от 2 ноември 2018 г. В сила от 2 май 2019 г. <https://lex.bg/bg/laws/ldoc/2137187968>

Закон за предучилищното и училищното образование. (2024) ДВ бр. 27 от 29 март 2024г. <https://lex.bg/bg/laws/ldoc/2136641509>

Марков, К. (2014) Социална психология. Унив. изд. „Епископ Константин Преславски“, Шумен.

Наредба за приобщаващото образование. (2021) Изм. ДВ. бр.91 от 2 Ноември 2021г. <https://lex.bg/en/laws/ldoc/213717767>

Чуприкова и Равич-Щербо. (1996) Социально-психологическая концепция развития личности А.В. Петровского - Фундаментальные проблемы общей психологии https://www.psyoffice.ru/8/psychology/book_o061_page_8.html

Employment, social issues, social inclusion. <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?langId=bg&catId=1137> (in Bulgarian)

European Disability Forum Annual Report 2023 (2024) <https://www.edf-feph.org/publications/edf-annual-report-2023/>

Fernández-Batanero, J. M., Montenegro-Rueda, M., & Fernández-Cerero, J. (2022). Access and participation of students with disabilities: The challenge for higher education. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(19), 11918. <https://doi.org/10.3390/ijerph191911918>

Moriña, A., & Biagiotti, G. (2022) Academic success factors in university students with disabilities: A systematic review. *European Journal of Special Needs Education*, 37(5), 729–746. <https://doi.org/10.1080/08856257.2021.1940007>

Parsons, T. & R.F. Bales. (1956) *Family Socialization and Interaction Process*. Routledge & Kegan Paul. 422 p.

Pavlov, D., Ruskova S. (2023). The Role of Entrepreneurial Universities in Supporting Intergenerational Family Businesses // *International Journal of Euro-Mediterranean Studies*, 2023, No 16 (1), pp. 51-72, ISSN 2232-6022, URL: <https://ijems.emuni.si/index.php/home/issue/view/16-1/16-1>

Kostadinova, I., S. Kunev, D. Antonova (2019). Integrating the principles of responsible management education according to the needs of CSR learning. *The 7th International Conference Innovation Management, Entrepreneurship and Sustainability (IMES 2019)*, Vysoká škola ekonomická v Praze, 369-380.